

ŽILVINAS VAREIKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

TARPKULTŪRINĖS FILOSOFIJOS GERMANIŠKŲ TYRINĖJIMŲ SPEKTRAS

The Spectrum of the German Researches
in Intercultural Philosophy

SUMMARY

The essential aims of the article are to discuss the ideas of German intercultural philosophy and their novelties. The main tasks of the investigation will be: first, to perceive the specific features of the intercultural philosophy in comparison to comparative philosophy and, second, to think about the dissimilarity between dialogue and polilog in relation to the problem of tolerance and in regard to intercultural philosophy methodology. These researches are carried out for the first time in Lithuania. The article discusses the philosophical link between intercultural philosophy and comparative philosophy. It explains also a close connection between intercultural philosophy and cultural anthropology. The author's investigation discloses the peculiarity of the polilog in regard to his multiperspective outlook. The originality of the polilog reveals the shortcomings of the participants in a dialogue with respect to their oratorical competences. The author criticizes the liberal conception of the tolerance which strives solely for national interests of a particular state. Therefore is uttered the importance of the cosmopolitan point of view. So the article similarly reveals a certain stagnation and the lack of the new ideas as a result of a shortage of new leaders of German intercultural philosophy.

SANTRAUKA

Straipsnio tikslas – apžvelgti vokiškos ir austriškos tarpkultūrinės filosofijos idėjas. Šie germanų tarpkultūrinės filosofijos tyrinėjimai Lietuvoje atliekami pirmą kartą. Straipsnyje keliami esminiai uždaviniai: suvokti tarpkultūrinės filosofijos specifiką lyginant su komparatyvine filosofija, aptarti dialogo ir polilogo skirtinumą ir tarpkultūrinės tolerancijos problemas, apmąstyti tarpkultūrinės filosofijos metodo pasirinkimo ir neapibrėžtumo klausimus. Straipsnyje tyrinėjamas tarpkultūrinės filosofijos ir komparatyvinės filosofijos

RAKTAŽODŽIAI: tarpkultūrinė filosofija, komparatyvinė filosofija, polilogas, dialogas, tolerancija, eurocentrizmas.
KEY WORDS: intercultural philosophy, comparative philosophy, polilog, dialogue, tolerance, eurocentrism.

ryšys, aiškina glaudi tarpkultūrinės filosofijos ir kultūrinės antropologijos sąsaja. Savo tyrinėjime autorius atskleidžia polilogo daugiaperspektyvinės žiūros savitumą dialogo dalyvių kompetencijos atžvilgiu. Autorius kritikuoja liberalią tolerancijos sampratą, padedančią vien siauriems nacionaliniams interesams, ir prabyla apie kosmopolitiškumo svarbą. Be to, autorius atskleidžia germanų tarpkultūrinės filosofijos tam tikrą sąsątingį nesant naujų idėjų ir lyderių.

XXa. pradžioje Prancūzijoje orientalistu ir mąstytoju Paulio Masson-Ourselio (1882–1956) pastangomis suburtas komparatyvinės filosofijos (pranc. *Philosophie comparée*) sąjūdis orientavosi į „lyginamąją filosofinių idėjų, apimančių kelių civilizacijų, studiją...“¹ Per šimtmetį tai tapo pasauliniu mokslu, aprėpiančiu visų Žemės rutulio kontinentų kultūrų bei mąstymo tradicijų tyrinėjimų įvairovę. Tapusi pasauline komparatyvinė filosofija nuolat apmąsto metodologinius lyginimo kontekstus ir galimas tolesnės raidos perspektyvas neprisirisdama prie vienos konkrečios mąstymo tradicijos ar tam

tikros kultūros pažinimo. Taigi puoselėdama kritinio mąstymo nuostatą nacionalinės kultūros atžvilgiu, ši filosofija siekia pažinti svetimas kultūras būdama atvira skirtingų kultūrų ir civilizacijų tarpusavio dialogui ir globalių pasaulio problemų sprendimui. Komparatyvinę filosofiją kultivuojančios pasaulio šalys savitai sprendžia globalias mokslines problemas. Siekdamas pažinti konkretaus regiono komparatyvinės filosofijos tyrinėjimų lauką, autorius straipsnyje gvildena filosofinės komparatystikos laimėjimus ir jų specifiką pasirinktoje germaniškų kultūrų (austriškos, vokiškos) terpėje.

TARPKULTŪRINĖ IR KOMPARATYVINĖ FILOSOFIJOS

Iš esmės prancūziškas komparatyvinės filosofijos apibūdinimas akademiniame diskurse reiškia tą pačią tarpkultūrinės filosofijos kryptį. Skiriasi viso labo tam tikri šių terminų prasminiai niuansai. Komparatyvinėje filosofijoje pasitenkinama dviejų kultūrų lyginamąja analize. Pavyzdžiui, Lietuvoje Antano Andrijausko tyrinėtose Masson-Ourselio filosofijos² pagrindiniuose veikaluose – *Lyginamoji filosofija* (1923), *Senoji Indija ir indų filosofija* (1933), *Rytų filosofijos* (1940) – gvildinama indų ir graikų mąstymo tradicijų ypatumai, jų mokslinės sąsajos. O tarpkultūrinė filosofija neapsiriboja keliomis galimomis tyrinėjimo perspektyvomis, „...bet lygindama dau-

gelį kultūrų daro normatyvias hipotetines išvadas.“³ Pavyzdžiui, austrų filosofas Franzas Wimmeris ir vokiečių mokslininkas Heinzas Kimmerle'is, kritikuodami eurocentrinį rasizmą, Vakarų mąstymo tradicijos negatyvią tendenciją, nepripažįstančią neeuropinių civilizacijų laimėjimų, savo revoliucingai kritikai pagrįsti rėmėsi indų, kinų, graikų, afriekiečių ir vakariečių mąstymo tradicijų kontrastingu lyginimu. Taigi kitaip negu prancūziškoje komparatyvinėje filosofijoje, kurioje svarbiausia istoriškai pateikti ir logiškai susieti mokslines koncepcijas nagrinėjamų kultūrų ir civilizacijų atžvilgiu, germaniškoje tarpkultūrinėje filosofijoje daug svarbesnis yra kritinis

kultūrų pažinimas ir istorinė lyginamų perspektyvų analizė, o ne vien sąvokų loginių sąsajų tyrinėjimas. Šiuo atžvilgiu didžiausių vokiečių ir austrų tarpkultūrinės filosofijos autoritetų – F. Wimmerio, Ramo Adharo Mallio, Wilhelmo Halbfasso – tyrinėjimai suteikė impulsą išplėsti tarpkultūriškumo (vok. *Interkulturalität*) sąvoką ir skleisti ją už filosofijos ribų. Šių mokslininkų pastangomis tarpkultūriškumas imtas vartoti ne vien akademinėje erdvėje, bet lygiai taip pat politinėje arenoje apibūdinant „skirtingų kultūrų egzistenciją ir lygiavertį bendravimą, taip pat kurti bendras kultūrinės raiškos formas, grįstas abipuse pagarba.“⁴

Kitaip negu komparatyvinė filosofija, svarstanti egzistuojančių filosofinių mokymų, mąstymo srovių, kultūrinių tekstų ir sąvokų semantinius turinius, kad nustatytų kultūrinės kitokybės kilmę laiko ir erdvės koordinatėse, tarpkultūrinė filosofija daugiau remiasi kultūrinės antropologijos išvalgomis, o ne vien filosofiniais tekstais. Nors tiek komparatyvinės filosofijos, tiek tarpkultūrinės filosofijos ekspertai dalyvauja pasauliniuose kongresuose svarstydami aktualius svetimų kultūrų stebėjimo ir savos nacionalinės kultūros pažinimo klausimus, antra vertus, tik kultūrinės antropologijos lauko tyrinėjimuose patikrintos tarpkultūrinės filosofijos tiesos atspindi empirinį patyrimą. Pavyzdžiui, tarpkultūrinėje filosofijoje pasitelkiama polilogo, daugiaperspektyvinio kultūrų tyrinėjimo nuostata tikrovėje galima tik kultūrinės antropologijos metodinių strategijų – dalyvaujamojo stebėjimo (ang. *participant observation*), tyrinėjamųjų anketavimo, etnografinių ekspedicijų surinktų duomenų taikymo požiūriu. Būdingo tik kultūrinei antropo-

logijai dalyvaujamojo stebėjimo metu tarpkultūrinis polilogas, grįstas skirtingų kultūrų įvairovės ir lygiateisiškumo principais, tampa bendra mokslininko ir tyrinėjamojo tikrove: joje „dalyvaujama tyrinėjamųjų veiklose, klausinėjama, valgomas keistas maistas, mokomasi naujos kalbos, stebimi ritualai, rašomi lauko užrašai, skalbiami rūbai, į namus rašomi laišakai, braižomos genealogijos, stebimi žaidimai, kalbamasi su respondentais ir atliekama daug kitų dalykų.“⁵

Priešingai negu komparatyvinėje filosofijoje, kurioje galima lyginti įvairias kultūras pasitelkus tų pačių autorių kontrastingas išvalgas, tarpkultūrinėje filosofijoje, orientuotoje į kultūrinės antropologijos empirinius tyrinėjimus, to vengiama siekiant išlaikyti būtiną mokslinę distanciją kritikuotinos teorijos atžvilgiu. Pavyzdžiui, Edmundo Husserlio pasaulinės filosofijos *ἐποχή*s (sen. gr. susilaikymo nuo išankstinių sprendimų tam tikro dalyko atžvilgiu) idėjoje deklaruojama panaši į tarpkultūrinės filosofijos nuostata, kuria remiantis atsisakoma prietarų kitų kultūrų atžvilgiu. Antra vertus, tolesnėje savo filosofijoje Husserlis skelbia ginčytiną kultūrinių prietarų atsisakymo atžvilgiu nuostata: „Vienkartiškumas, būdingas visoms žmonių grupėms, o kildamas iš praktinių apmąstymų, tampa motyvu su nepalaužiamą valia viską europietinti, kad būtų išsaugotas dvasinis savitumas.“⁶ Husserlio eurocentrinė pozicija, kontrastuojanti su jo kultūrinių prietarų atsisakymo nuostata, pagrindžia tarpkultūrinės filosofijos rūpestį analitiškai tyrinėti ginčytinas filosofijos autoritetų išvalgas ir kritiškai analizuoti jų turinį atskleidžiant pasaulio kultūrų įvairovę ir lygiavertiškumą.

SCHELERIO KULTŪRŲ POLILOGAS

Suvokus kultūrų įvairovės ir jų pripažinimo lygiavertėmis svarbą įveikiamas siauras tautinis nacionalizmas, o į kritinio mąstymo nustumtų prietarų šešėlių pasitraukia kultūrinis provincializmas, „...kuris nėra būdingas vien tik Vakarams...“⁷ Pavyzdžiui, daugelis europiečių česnaku atsiduodantį asmenį linkę laikyti nesocialiu, lygiai taip dauguma japonų korėjiečius laiko neišsilavinusiais kaimiečiais, kadangi toks valgymo paprotys japonų kultūrai nepriimtinas. Priešinga padėtis – korėjiečių kultūroje. Šis pavyzdys atskleidžia, jog nepakanamos kultūrinės žinios kuria prietarus, o juos įveikti įmanoma bendraujant su skirtingų kultūrų žmonėmis vokiečių filosofo Maxo Schelerio (1877–1928) pasiūlytu tarpkultūrinio poliologo metodu, kurį Lietuvoje savo moksliniuose darbuose tyrinėjo Aivaras Stepukonis⁸.

Tarpkultūrinis poliologas reiškia „didelių skirtumų, formuojančių žmogų, lyginimą (vok. *Ausgleich*). Tad poliologo išlyginami skirtumai tarp *Europos* ir trijų didžiųjų Azijos centrų – Indijos, Kinijos ir Japonijos – su islamo pasauliu; ateityje šis skirtumų išlyginimas bus dar didesnis. Tuo būdu pasibaigs ligi šiol vyravęs Europos dominavimas... Tikra kosmopolitinė pasaulinė filosofija tampa pamatu tapsmui, aiškinančiam, o ne vien tik istoriškai registruojančiam mums ligi šiol buvusias svetimas indų filosofijos, budistinių religinių formų aukštesniosios būties ir gyvybės aksiomas, kinų, japonų išminties kelius, tuo pat metu *dalykiškai* šios tiesos patikrinamos ir mąstymo *gyvai* perimamos.“⁹ Anot Schelerio, tarpkultūrinio poliologo pagrindu plėtojamoje dis-

kusijoje ne pats skirtingų kultūrų gretinimas yra svarbiausia, juk kultūrinio pažinimo analizei aktualiausia suprasti kūrybingai konstruojamo ginčo tarp įvairių mąstymo tradicijų reikšmingumą. Orientuojamasi į daugelio kultūrų pažinimą tarpkultūrinio poliologo forma išvengia mokslinėje diskusijoje helėniško požiūrio vienpusiškumo, būdingo, tarkime, Platono sukurto filosofinio dialogo žanrui. Nors Platono dialogas tarpkultūrinės filosofijos lyginamojoje perspektyvoje leidžia įvairių tautų veiklose ir menuose „...atrasti jų tarpusavio ryšius ir giminiškumą (...) (ir nustatyti), kuriuo atžvilgiu jie yra vienas kitam giminiški...“¹⁰, tačiau Platono dialoge vieno požiūrio dominavimas svarbesnis už galimų požiūrių ir nuostatų įvairovės patvirtinimą. Pastarąją nuslošina kompetentingiausio dialogo dalyvio Sokrato *διαλεκτικὸς* meno išmanymas. Viena vertus, galima konstatuoti, kad Sokrato tikslingų klausimų pateikimo ir atsakymų gavimo majeutikos tikslas – pažadinti mokinio snaudžiančias žinias ir atpažinti vienintelę tikrą tiesą – pasiteisina istorinėje tikrovėje. Antra vertus, būtina pripažinti, kad prie šio manymo veda iš anksto suplanuota pokalbio eksperto majeutinė technika, užuot pripažinusi kitonišką požiūrį ir vertybes, iš esmės atitinka Sokrato tikslus ir įsitikinimus.

Kalbėdamas apie „kosmopolitinę pasaulinę filosofiją“ Scheleris turi mintyje tam tikrą filosofavimo būdą, skirtą panaudoti globalizacijos procese susidariusius kultūrų ryšius išplėsti kūrybines paties mąstymo galimybes, o ne mąstyti apie kanoniškas Platono grynojo būties

vienio filosofijos idealą primenančias tiesas, dulkančias senuose filosofijos sąsiuvinuose ar bibliotekų lentynose. Kitaip nei kryptinga idėjų teorijos tiesa paremta Platono dialogo forma, Schelerio tarpkultūrinis polilogas, nukreiptas į kitų šalių ir į savo valstybės kūrybinę patirtį, kritinės diskusijos forma galinčią padėti apmąstyti, pavyzdžiui, Lietuvos nacionalinės kultūros tautiškumo idėjas ir nuspręsti,

kurie tautiškumo elementai yra pasenę ir juos reikia aktualizuoti naujomis kosmopolitinėmis išvalgomis, reikalaujančiomis kitų tautų gyvensenos, papročių išmanyimo, ir atitinkamai – kurios vertybės ir idėjos gali sėkmingai toliau reprezentuoti Lietuvos modernumą Europos Sąjungos tautų apsuptyje. Tai padėtų neužsi-skęsti vien nacionalinės ar užsienio kultūros hermetinių tyrinėjimų baruose.

EUROCENTRINIO RASIZMO KRITIKA

Šiuolaikiniuose germaniškuose tarpkultūrinės filosofijos tyrinėjimuose Schelerio polilogas moko daugiaperspektyviojo diskusijos meno, kai, priešingai negu eurocentrinio unikalumo siekimas, savitarpis bendradarbiavimas tarp skirtingų kultūrų tampa vyraujančia kultūrinių, politinių santykių norma. Tarpkultūrinės filosofijos kontekste vakarietiškos filosofijos ar tam tikros Europos kultūros išskirtinumą demonstravimas priskiriamas prietarų, kurie ignoruoja kultūrų įvairovę ir lygiavertiškumą, sričiai. Tiesa, eurocentrinis bei etnocentrinis prietarus įveikti sunku, nes jie įsišakniję įvairių Europos filosofų mąstyme ir perduodami daugiausia per antikinės filosofijos tradiciją.

Etnocentrinės pasaulėjautos kupini graikai savo šalį laikė centru aplinkinių tautų atžvilgiu, o gretimas tautas – mažiau išsivysčiusia periferija. Helėniškos kultūros pranašumo mitą jau Aleksandro Makedoniečio užkariavimų metu sėkmingai po visą Senąjį pasaulį skleidė graikų kultūros šaukliai – menininkai, mąstytojai, kariai. Jie platino ne vien Elados mokslų ir karybos laimėjimus, tobu-

lo grožio ir harmonijos principais grindžiamus menus, bet taip pat šios mažutės šalies ambicingumą, dėl kurio į kitas tautas buvo žvelgiama kaip į antrarūšes: „Klystama, kai aiškinami barbarų laimėjimai, kadangi graikai pirmieji pradėjo ne tik filosofiją, bet ėmėsi lygiai taip pat formuoti ir žmonijos istoriją.“¹¹ Šis etnocentrinis teiginys klaidingas, nes atmeta negraikiškų kultūrų lygiavertį pažinimą. Iš to randasi vieno požiūrio diktatas visoms žinijos sritims ir iš vyraujančio požiūrio kylančių pamatinių filosofijos, graikų kultūros, logikos sąvokų universalizavimas. Nekritškai vartojamų sąvokų prasmė absoliutinama ir dažnai iškreipiama, tad pripažįstant kultūrų įvairovę, būtina suvokti panašių sąvokų prasmių skirtingumą kitose kultūrose. Pavyzdžiui, Europoje susidariusi φιλοσοφία (sen. gr. filosofijos) tradicija ilgainiui tapo akademinė disciplina, kuri kartu paveldėjo įvairių filosofinių mokyklų ginčus, mokslines problemas ir jų sprendimo būdus. O Kinijoje šalia akademinės 哲學 (kinų k. *Zhéxué*, liet. filosofijos) disciplinos, svarstančios panašias į kontinentinės filosofijos kalbos, teisės,

socialinės filosofijos problemas, išskyla neakademine 人生觀 (kinų k. *rénshēng guān*, liet. filosofija), daugiau susijusi su individualaus tobulėjimo kelio ieškojimu nei su akademinėi publikai pateikiamų tekstų formavimu ar filosofine diskusija, primenančia dviejų nelygiavertės kompetencijos kalbėtojų rungtynes Platono dialoguose.

Neatsitiktinai austrų tarpkultūrinės filosofijos specialisto Franzo Wimmerio programinio veikalų pavadinimas *Tarpkultūrinė filosofija* sulaužo eurocentrinio filosofijos istorijos rašymo tradiciją ir atveria naujus tyrinėjimo kelius filosofijos istorijos rašymui, išlaisvintam iš filosofinio rasizmo jungo: „Negalima pripažinti neatsižvelgus į rasizmą tezės, konstatuojančios vienintelės europinės filosofijos išsivystymą. Europinės filosofijos rasizmas tęsiasi nuo XVIII a. pradžioje Christopho Augusto Heumannso pateiktų išsamių *klimato nulemtų mąstymo būdų* aiškinimų, tuo remiasi Hume'o ar Kanto iki pat Lucieno Lévy-Bruhlso protingo ir atsilikusio mąstymo skirtis, pratęsianti nenutrūkstamą tos pačios idėjos ryšį (...), paremtą paplitusiu prietarų: žmogaus proto normalus pavidalas yra *baltas, krikščioniškas ir vyriškas*.“¹² Tad šioje ankstyvoje germaniškos tarpkultūrinės filosofijos apybraižoje išryškinamas bei sukritikuojamas eurocentrinis Kito, svetimo vyraujantiam vakarietiškos filosofijos ir filosofijos istorijos rašymo būdai, vaizdinys.

1992 m. indų filosofas Ramas Adharas Mallis įkūrė Tarpkultūrinės filosofijos draugiją (vok. *Gesellschaft für interkulturelle Philosophie*), kurios pagrindiniai centrai veikia Vienoje ir Kiolne. Draugija skleidžia tarpkultūrinės filosofijos idėjas,

organizuoja tarpkultūrinės filosofijos problematikai skirtus seminarus¹³. Draugijos steigėjas Mallis šios draugijos įsteigimo proga pabrėžė tarpkultūrinės filosofijos specifika ir pagrindė būtinybę kritikuoti eurocentrinia prietarais: „Pozityvia prasme tarpkultūriškumas apibūdina kultūrinę filosofinę laikyseną, nuostatą ir požiūrį. Šis požiūris lydi visas kultūras ir filosofijas tarsi šešėlis draudamas šiems kultūroms likti visiškai pasyvioms. (...) Taip suprantamas tarpkultūriškumas įgauna tokių metodinių bruožų: jis neturi privilegijų jokiai sąvokų sistemai, be to, jis menkai tevertina kultūras pagal jų teorinę raidą. Jis nesureikšmina vienos kultūros ar mąstymo tradicijos bei rimtai vertina visas „filosofijas ir kultūras“. Tarpkultūrinis požiūris filosofijos studijavimas yra anapus visų azijinių, europinių, afrikietišku ar Lotynų Amerikos išskirtinumų.“¹⁴ Vėlesniuose savo veikaluose Mallis pagrindė šią tarpkultūrinės filosofijos nediskriminacinę laikyseną kitų kultūrų atžvilgiu nuolat pabrėždamas, kad į mokslinius svarstymus būtina įtraukti visus įmanomus skirtingų kultūrų mąstymus vertinant juos kaip lygiavertčius kitoms kultūroms.

Siekdamas įtvirtinti šią nediskriminacinę nuostatą skirtingų kultūrų atžvilgiu, Mallis prabyla apie filosofavimą, pagrįstą itin įvairių idėjų korpusų koegzistavimu „beviečio lokalumo“ (vok. *orthaften Ortlosigkeit*) mąstymo erdvėje, kuriame nelieka opozicinės iliuzijos „...priešybių, kylančių iš noro ir neapykantos,“¹⁵ atžvilgiu (*Bhagavad-Gita* 7.28). Mallio οξύμωρον (sen. gr. sąmojingai kvaila) filosofinio humoro, artimo Zenono paradoksų kritinei dvasiai ar senovės indų išminčiai, atskleidžiantiai

dichotominio mąstymo ribotumą, forma atspindi taip pat vieno iš klasikinio daoizmo autoritetų Zhuangzi filosofavimo 道 (kin. *dào*, liet. metoda, kelią). Zhuangzi tyrinėjimo kelias „...nėra susekamas klausimuose, nes jokie klausimai nepateikia atsakymų.“¹⁶ Šitaip jis iškelia individualaus mokslininko ar menininko patirties neprilygstamumą konkrečioje akademinėje ar meninėje veikloje ir kartu pozityviai kritikuoja opozicinio mąstymo ir vartojamos kalbos ribotumą pripažindamas kūrybinės ištakos, kylančio iš paties kūrimo proceso, atliekamo tam tikroje veikloje, nenusakomumą. Mallio „bevie-

čio lokalumo“ oksimoronas, kaip ir Zhuangzi kūrybinis nekalbinis metodo pobūdis, kreipia neprisirišimo prie konkrečios filosofinės tradicijos link, kadangi kalbinių sąvokų turinys ir autentiškas filosofavimo būdas keičiasi priklausomai nuo gyvenimo situacijos. Taigi kalbinio opozicinio mąstymo kritinė nuostata ir individualios kūrėjo laisvės kultivavimas moksliniame darbe yra pagrindiniai priešnuodžiai, nukenksminantys eurocentrinius kultūrinius prietarus, kylančius iš vakarietiškos logikos ir iš nekritiškai suvokiamos antikinės filosofijos hiperbolizavimo.

PASAULINĖS FILOSOFIJOS IDĖJA

Nuo klasikinio idealizmo laikų germanų kultūriniais tyrinėjimams suteikiamas pasaulinis pobūdis. Pavyzdžiui, Georgas Hegelis filosofiniuose veikaluose prabyla apie istorijos proceso visuotinumą ir neišvengiamumą, šiuos vyksmus priskirdamas valdančios pasaulinės dvasios viešpatavimui. Metafizinės idėjų tikrovės vienio koncepcija triumfuoja visuose Platono dialoguose, o pasaulinės dvasios veikimo vaizdavimui istorijos filosofijos paveikslais paklūsta Hegelio egzaltuojami helėniškos pasaulio istorijos prakilnumo aprašymai. Šiuose helėnomaniškuose graikų šlovingą praeitį ir jų idėjų didingumą atskleidžiančiuose aprašymuose Hegelis samprotauja kaip tendencingas eurocentrizmo šalininkas, kuriam negraikiška „...Rytų mintis turi būti atribota nuo filosofijos istorijos...“¹⁷ Dėl šios priežasties orientuojantis vien į klasikinės kultūros idealą netenkama tarpkultūriškumo interpretacinio aspek-

to, o Hegelio nekritinis požiūris negraikiškų tautų atžvilgiu diskredituoja pačią pasaulinės filosofijos idėją.

Pasaulinė filosofija ieškant vienintelės tiesos, kai sutelkiamas kultūrinių panašumų lyginimas, tampa viso labo antrūše metodine priemone, vergaujančia kultūrinių prietarų prisotintam mąstymui, nukreipiančiam mokslininko žvilgsnį į paveldėtų arba išmuktų mokyklinių dogmų ir ambicingų -izmų *umbilicus urbis*, iš kurios griuvėsių apsupties sunku išvelgti svetimos kultūrinės erdvės kito niškumą. Dėl to įvairių kultūrų tyrinėjimai tik tada mezga savo vaisius, kada jų tyrinėtojai patręšia nuosavų apmąstymų medžius pokalbiu, susiejančiu įvairių tautų filosofijų šaknis. Filosofavimas, paremtas skirtingų kultūrų susitikimu, viena vertus, išplečia kultūros sąvoką mokslininko aktyvaus kosmopolitiškumo veikloje aiškinantis „...ne tik naujų žinojimo perspektyvų galimybę, bet ir

atskleidžiant kitų kultūrų proto originalumą, jų dvasios neprilygstamumą.¹⁸ Antra vertus, tarpkultūrinė filosofinė analizė suponuoja atsakomybę pagrįsti konkretaus lyginimo perspektyvą ir susieti ją su asmeniškai svarbiais idealais. Germaniškų tarpkultūrinių tyrinėjimų kontekste mėginti atrasti ryšius tarp asmeninių mokslinių simpatijų ir mokyklinės tradicijos, o pačius apmąstymus pateikti išplėtotu elegantišku samprotavimu būdinga Vienos universiteto profesoriaus Georgo Stengerio filosofavimui.

Kitaip negu R. A. Mallio „beviečio lokalumo“ mokymu besivadovaujantys vokiškos tarpkultūrinės filosofijos specialistai Hamidas Reza Yousufis, Christophas Barmeyeris, Rolfas Elberfeldas, pabrėžiantys Europoje menkliau žinomų Rytų šalių – Japonijos, Kinijos, Indijos, Irano, – tyrinėjimų svarbą, austriškoje G. Stengerio vadovaujamoje modernios tarpkultūrinės filosofijos mokykloje Philippas Schlöglas, Sophie Loidolt, Fabianas Gadelbergas atstovauja europinei fenomenologinei filosofijai. Paties Stengerio tarpkultūriškumo samprata paremta filosofo Heinricho Rombacho (1923–2004) „struktūrinės gelmių fenomenologijos“ (vok. *strukturelle Tiefenphänomenologie*) vokiečių romantikams būdingu laisvu stiliumi ir pamatinių žmogaus prigimties ir gamtos ištakų tyrinėjimu. Dėl šios priežasties Stengerio ir jo mokyklos atstovų darbams būdingas polinkis į metafizinių apmąstymų miglotumą, tačiau kartu paisoma tam tikrų europinės mokyklinės filosofijos suponuotų sąvokinių kanonų. Stengerio ištikimybė mokyklinei fenomenologijos tradicijai tokia stipri, kad savo filosofijoje tarpkultūriškumą jis

netgi pakeičia H. Rombacho vartota „pasauliškumo“ (vok. *Intermundanität*) sąvoka, kuri, Stengerio manymu, „...platesnė ir filosofiška tikslesnė nei tarpkultūriškumas. Kultūros sąvoka vos teaprašo žmogiškos būties antropologinę svarbą, be to, ji negeba suvokti „pasaulio“ prasmės. „Pasaulio“ pamatinis fenomenas visuomet veikia nepaklusdamas jokioms kultūrinėms direktyvoms. Taigi kiekvienas individas jau yra „pasaulis“, net jei jis viso labo nujaučia savo „pasauliškumą.“¹⁹ Galima konstatuoti, kad iš esmės Stengeris tik sukeičia sąvokas, o pats samprotauja Kanto, Husserlio, Heideggerio filosofijų idėjomis, gražinančiomis mąstymą prie filosofinės antropologijos ir žmogaus būties egzistencialų aptarimo. Veikiamas pastarųjų eurocentrinės filosofinės mąstysenos autoritetų minčių apie dialogą ir apie žmogaus prigimties vientisumą, Stengeris „pasauliškumą“ įsivaizduoja akademinės diskusijos srityje idealistiškai. Jam atrodo, kad kelių skirtingomis vertybėmis besivadovaujančių pašnekovų – eurocentristo, tarpkultūrinės komunikacijos entuziasto – pokalbis „...palaiko atvirumą, kuriame glūdi jo stiprumas...“²⁰ Vis dėlto nemanome, kad Stengerio „pasauliškumo“ sampratoje plėtojama kultūrų dialogo idėja iš tiesų yra nuoširdžiai atvira, kai diskusijos oponentui siekiama įrodyti savo tiesą. Kadangi pats siekis įtikinti oponentą eurocentrinių ar tarpkultūrinių savų argumentų teisingumu liudija ambicijų kovą, o tokia dialoge atskleidžia intelektualinis žaidimas arba tarpusavio konkurencija, kuriuos galutinai užbaigia labiausiai patyrusio kalbėtojo kitamintį pokalbininką triuškinantys ar-

gumentai. Mūsų nuomone, analizuotas Schelerio tarpkultūrinis polilogas jame dalyvaujančių mokslininkų gausa ir deklaruojamų požiūrių įvairovė iš dalies išplečia Stengerio dialogo galimybes ir sušvelnina diskusijos partnerių antagonistinę kovą leisdama saujelei mokslininkų ne vien tarpusavyje diskutuoti apie grupės tikslus, bet taip pat į konkretaus kultūros projekto svarstymą ar į asmeninę pasaulėžiūrų sistemą integruoti kitonišką požiūrį bei mąstymo nuostatas.

Tiesa, austrų filosofo rašiniuose plėtojama kultūros pasaulių bendravimo idėja tampa akivaizdesnė, kai susiejama su pačios Austrijos daugiatautišku kraštovaizdžiu: čia greta austriškų edelveisų veši daug ryškiaspalvių turkiškų anemonų ir

Rytų Europos viendienių. O lietuviška nacionalinė erdvė neturi tokios gausios daugiatautiškos aplinkos, kadangi lietuviška nacionalinė erdvė dar tik formuoja nuosavą tarpkultūriškumo sampratą. Mūsų nuomone, būtent dėl nuosavos tarpkultūriškumo sampratos neturėjimo lietuviškos tarpkultūrinės komunikacijos specialistas Valdas Pruskus pabrėžia pirmiausia atsargų prisitaikymą prie globalizacijos, o ne kitos gyvenenos ar kultūros tautų pažinimo teikiama džiaugsmą: „Stiprėjantys globalizacijos procesai skatina ne tik socialines, ekonomines transformacijas, bet ir kultūrinį pliuralizmą, kuris reiškia būti pasirėngusiems gyventi ir veikti šalia žmonių ir tautų, turinčių kitokį pasaulio reiškinių matymą ir kitokias vertybines orientacijas.“²¹

TARPKULTŪRINĖ TOLERANCIJA

Tarsi ryškiaspalvės gėlės ypatingą savo aromata sklaidamos aplinkui lygiai taip skirtingos kultūros praturtina nacionalinę tapatybę savitomis spalvomis ir jų tonais. Pavyzdžiui, Lietuvos vardą garsina iš šio krašto kilusių pasaulinio lygio tapytojų Chaimo Soutino, Marco Chagallo, Nikolajaus Arbit-Blato drobės, eksponuojamos garsiausiuose pasaulio meno centruose; karaimų kultūra stebina pasaulio etnologijos mokslą išlikusiais įdomiais derliaus šventės, vestuvių ir laidotuvių papročiais; modernioji čigonų kultūra pakursto Lietuvos estradą liepsningais šokiais ir dainomis, o Vilniaus taboro istorijos teikia peno liūdnomis istorijoms imliai Lietuvos laikraštiniųų vaizduotei. Šimtmečius trunkantį įvairių kultūrų sugyvenimą Lietuvos valstybėje

dera vadinti etnine tolerancija, grįsta nacionaliniu solidarumu ir valstietišku atvirumu bei nuoširdumu.

Germaniškoje tarpkultūrinėje filosofijoje prabylama apie daug platesnę nei etninę tarpkultūrinę (tarp tautų viešpatuojančią) toleranciją. Tarpkultūrinės filosofijos specialistas Gregoris Paulis toleranciją sieja su bendražmogiškomis, t. y. antropologinėmis, universalijomis, racionalių argumentavimu ir visiems be išimties galiojančiais logikos dėsniais. Dėl šios priežasties Paulis kovoja su kiekvienos kultūros logikos ypatingumą pabrėžiančiais kultūriniais prietaisais. *Įvade į tarpkultūrinę filosofiją* jis stengiasi „taisyti prietaisus ir klišes, (...) filosofinių universalijų raidą, kad tolerancija būtų pagrįsta.“²² Paulio manymu, pagrįsta yra

ta tolerancija, kuri „...kultūrinės vertybės ir elgesio modelius susieja su žmogaus teisėmis...“²³ užtikrindama žmogaus teisių mechanizmo veikimo efektyvumą. Paulio pabrėžiamas kritinio tolerancijos sąvokos apmąstymo poreikis kontrastuoja su Lietuvos akademinėje erdvėje įprasta konformistine Romano Plečkaičio suformuluota tolerancijos samprata.

Iš pirmo žvilgsnio kultūrinės įvairovės, lygiavertiškumo principus pripažįstanti ir žmogaus teises ginanti R. Plečkaičio tolerancijos apibrėžtis skelbia „...kiekvieno žmogaus ir žmonių grupių pareiga – pozityviai vertinti kitus žmones ir jų pažiūras, pripažinti juos ir gerbti teisę turėti kitokias negu mūsų pažiūras, skelbti jas ir laisvai tvarkyti savo gyvenimą...“²⁴ Mūsų manymu, tai teisinga tik iš dalies kalbant apie kultūrinę įvairovę ir jos pripažinimą. Akivaizdu, kad vienas kitą vienodai gerbiančių ir suprantančių asmenų pokalbyje ši samprata turėtų veikti, tačiau tai reiškia, jog kalbama apie toleranciją, kuri tinka tik asmeniškai palankioms grupėms. Šiuo atžvilgiu Plečkaičio tolerancijos samprata palaiko pernelyg bendrą Herberto Marcuse's sukritikuotą „grynos“ arba „represinės“ tolerancijos (vok. *reinen, repressiven Toleranz*) idėja, kurios pavidalas, fiksuotas tam tikroje visuomeninėje tvarkoje (demokratinėje liberalioje sistemoje)

veikia „...apipavidalindamas, svarstydamas ir diskutuodamas, kad tik kalbėtų ir ties tuo koncentruotųsi.“²⁵ Plečkaičio tolerancijos apibrėžtis nenumato konkretaus mechanizmo, kaip tarpusavio pagarba ir vienodas „kiekvienos“ mąstymo ar kultūrinės tapatybės pripažinimas veiktų aptariant svetimos tapatybės supratimą ir lygiavertę vertinimą. Antai demokratinėse Vakarų valstybėse vykstančios intelektualinės diskusijos dėl atotrūkio mažinimo tarp mažiau išsivysčiusių Afrikos šalių, suvokiant jas lygiavertėmis demokratinėmis partnerėmis, neatitinka socialinės tikrovės, kurioje mažiau išsivysčiusioms Afrikos valstybėms teikiama Vakarų valstybių humanitarinė parama iš tiesų palaikant ankstesnių metropolijų santykius su buvusiomis kolonijomis. Tad nuoširdžios karitatyvinės pagalbos iliuzija ir grynos tolerancijos idėja paremtos diskusijos maskuoja vis dar egzistuojančią pokolonijinių santykių simbiozę. Būtina konstatuoti, kad šiuo atveju grynos tolerancijos idėjos mechanizmas steigia socialinę nelygybę. Šis pavyzdys ir su juo susijęs samprotavimas parodo, kad Plečkaičio pateikiama tolerancijos apibrėžtis nėra pakankama tam, kad vienodai pozityviai būtų priimamos ir gerbiamos visos žmonių grupės, nors šią mintį teigia mokslininko pateiktas tolerancijos apibrėžimas.

GERMANŲ TARPKULTŪRINĖS FILOSOFIJOS METODO IEŠKOJIMAS

Kelias, vedantis nuo nepakantos ar prietarų prisotinto mąstymo prie tarpusavio pagarba ir supratimu grįstos tolerancijos svetimos kultūrinės tapatybės

asmeniui, galimas tik dėl meilės. Būtent meilė objektinį santykį tarp skirtingų individų paverčia lygiavertiu buvimu: per ją subtiliausi kultūrinę įvairovę įtei-

sinantys tolerancijos principai tampa tikrove. Pavyzdžiui, pagarba kitokiam tampa dėmesingumu ir rūpesčiu, o racionalus jausmas, lydintis jų meilės apraiškų puoselėjimą, transformuojasi į tarpkultūrinę empatiją, padedančią „...mums suprasti žmones, kurių vertybės, požiūriai ir elgesys skiriasi nuo mūsų.“²⁶ Priešios aukščiausios meilės ir empatijos tikrovės tarpkultūrinės filosofijos specialistas priartėja kūrybiškai pasirinkdamas tinkamą metodą, atskleidžiantį konkrečios mokslo srities tyrinėjimo pagrindą. Germaniškų tarpkultūrinių tyrinėjimų kontekste prabylama apie hermeneutikos, kultūrinės antropologijos metodologijas, užsimenama apie metodo neapibrėžtumo svarbą siejant įvairialypes įvairių kultūrų lyginimo perspektyvas.

Vokiečių filosofas H. R. Yousefis tarpkultūriniuose tyrinėjimuose siūlo taikyti enciklinės hermeneutikos metodą, iškeliantį konkrečiam tyrinėjimui „...svarbų tarpkultūrinį kontekstą, (...) aprėpiantį sociologinį požiūrį, (...) metaforas, teksto sąvokas, (...) naudojantį tarpkultūrinę komunikaciją, (...) taikantį komparatyvinį lyginimą.“²⁷ Yousefis ligšiolinį literatūrologinį ir teologinį hermeneutikos metodo aspektus papildė sociologiniu požiūriu ir tarpkultūrine problematika. Antra vertus, Yousefis savo darbuose tarpkultūrinius tyrinėjimus grindžia daugiausia teorine Vakarų mąstymo perspektyva, neparemta empirinių mokslų medžiaga: kultūrinės antropologijos lauko tyrinėjimais, archeologijos duomenimis. Šiuo atžvilgiu Yousefio hermeneutikos metodo taikymo prasme iš esmės nesiskiria nuo Wilhelmo Dilthey'aus adekvataus tyrinėjimo kelio, veikiančio daugiausia humanitarinių mokslų rašytinėje terpėje akademiniai

įžvalgų lyginimo srityje: „Hermeneutika vadiname raštu fiksuotas gyvenimo išraiškas. (...) Supratimas esti pagrindinė metodinė elgsena visoms kitoms dvasios mokslų operacijoms.“²⁸

Kitas ryškus bandymas germanų tarpkultūrinėje filosofijoje pateikti efektyvų metodą priklauso afrikanistikos specialistui Heinzui Kimmerle'ui. Šis mokslininkas analizuoja sokratinio dialogo partnerių lygybės, mandagaus tarpusavio bendravimo, temos plėtojimo aspektus ir apibendrinamai juos taiko ne tik juodojo kontinento dialogo formoms apibrėžti, bet lygiai taip pat teigia, kad tarpkultūriniai „dialogai tam tikromis temomis galimi bei būtini anapus Vakarų filosofijos...“²⁹, Rytų mąstymo tradicijoms. H. Kimmerle's tarpkultūrinio dialogo koncepcija nėra originali: ji kyla iš Platono filosofijos idėjų recepcijos ir, lygiai kaip H. R. Yousefio enciklinė hermeneutika, pirmiausia orientuota į akademinį įžvalgų istorinę analizę, kylančią taip pat daugiausia iš Vakarų idėjų apžvalgos ir eurocentrizmo kritikos.

Tarpkultūrinėje filosofijoje svarstoma kultūrų įvairovės, žmogaus teisių, tolerancijos problematika grindžiama filosofiniais samprotavimais ir kultūrinės antropologijos empiriniais tyrinėjimais. Germaniškos tarpkultūrinės filosofijos korifėjas R. Mallis mano dar radikaliau: lyginamoji filosofija tik tada papildė mokslinį pažinimą, kada mąstytojas „... užmezga kuo glaudesnę kontaktą su kitų kultūrų žmonėmis, gyvenančiais jų kultūrinėje aplinkoje (...). Šių žmonių pagalba išplečia akiratį, tad galima vis labiau pažinti jų elgesio ir kalbinę komunikaciją.“³⁰ Mallis dėsningai susieja „beviečio lokalumo“ sampratą, skelbian-

čią tarpkultūrinės filosofijos atvirumą skirtingoms mąstymo ir religinėms sistemoms, su kultūrinės antropologijos metodologiniu pamatu. Šį pamatą sudaro dalyvaujamojo stebėjimo lauko tyrinėjimai ir inkultūracijos mechanizmas, „kievienam individui nustatantis priimto elgesio normas (kas gera, negera, teisinga, neteisinga, siektina ar draudžiama), nurodantis sankcijas dėl normų pažeidimo.“³¹ Tačiau įtraukiant kultūrinės antropologijos specifiką atskleidžiančius metodus į filosofijos prigimtį susiduriama su aibe retorinių klausimų: Ar tarpkultūrinė filosofija taikydama kultūrinės antropologijos metodus nepraranda vien į mąstymą linkusio mokslo statuso? Ar patys antropologai pritarę, kad jų metodus savintųsi kitas mokslas? Kiek efektyvus yra filosofijos ir socialinių mokslų metodologijų susiejimas?

Germanų tarpkultūrinė filosofija tikslų atsakymų į šiuos retorinius klausimus dar nepateikė. Viena vertus, susitelkiama daugiau prie tarpkultūrinės filosofijos grandų – F. Wimmerio, R. Mallio – svarstytų dialogo ar polilogo, tolerancijos ir iš filosofijos istorijos kylančių problemų analizės. Antra vertus, suvokiama, kad modernioje germanų tarpkultūrinėje filosofijoje trūksta naujų lyderių (Wimmeris ir Mallis išėjo į atsargą) ir originalių kūrybinių impulsų. Tiesa, esama mokslinės σκηψιου (sen. gr. abejonės), atmetančios tikslaus tarpkultūrinės filosofijos metodo ieškojimą ir šitaip pabrėžiančios ryšio tarp metodo neapibrėžtumo ir mokslinės „požiūrių įvairovės, išraiškos priemonių įvairiapusiškumo...“³² tam, kad būtų plėtojamas laisvas nuo konkretaus metodo kontrolės skirtingų kultūrų lyginimo darbas.

IŠVADOS

Iš germaniškos tarpkultūrinės filosofijos apžvalgos pirmiausia aiškėja, kad atsiradusi prancūzų komparatyvinės filosofijos erdvėje šių tyrinėjimų ištaka nėra originali. Be to, faktas, kad tarpkultūrinė filosofija nėra visiškai atskira nuo komparatyvinės filosofijos ir mišrus jos temų, paveldėtų iš politinės filosofijos (žmogaus teisės, tolerancija), blokas nurodo tai, jog tarpkultūrinė filosofija dar nėra galutinai įsitvirtinusi germaniškoje akademinėje erdvėje. Tai įrodo faktas, kad plačioje germanų akademinės filosofijos erdvėje veikia viso labo keli tarpkultūrinės filosofijos centrai (Kiolne, Vienoje), kurie menkai tarpusavyje bendradarbiauja. Dauguma mokslinių žur-

nalų tarpkultūrinės filosofijos problematika leidžiami kitose šalyse.

Antra, Schelerio tarpkultūrinis polilogas iš esmės yra patobulintas sokratiškasis dialogas. Abiem atvejais kalbama apie pokalbį tarp skirtingų pasaulėžiūrų atstovų ir diskusiją tam tikrais filosofijos klausimais. Schelerio tarpkultūrinio polilogo originalumas – ne Rytų-Vakarų idėjų sintezės siekimas, bet kultūrinių panašumų tyrinėjimas skirtingomis lyginimo perspektyvomis.

Trečia, tarpkultūrinė tolerancija konkrečioje valstybėje priklauso nuo jos demografinės padėties – nuo to, kiek įvairių kitataučių grupių gyvena valstybėje. Mūsų nuomone, gyvenimas tarp

įvairių tautybių žmonių ugdo tarpusavyo pagarbą vienas kitam, o sąlyčio su kitoniška kultūrine erdve trūkumas pasėja kultūrinių prietarų sėklą. Be to, kuo daugiau įvairių tautybių asmenų gyvena valstybėje, tuo platesnį savitų temų ir problemų spektrą įgyja kultūriniai tyrinėjimai.

Ketvirta, germaniškos tarpkultūrinės filosofijos metodas nėra iki galo apibrėžtas. Viena vertus, dėl to, kad tarpkultū-

rinėje filosofijoje ligi šiol metodologijos nustatymo klausimas buvo neaktualus. Antra vertus, kai kurių šios filosofijos atstovų deklaruojama skeptiška nuostata fiksuoto metodo atžvilgiu yra pagrįsta sąvokų, apibūdinančių panašius dalykus, skirtingumu įvairialypėse kultūrose ir tam tikru akademinių sąvokų („bevietis lokalumas“, enciklinė hermeneutika) žaidimu, leidžiančiu plėtoti savitą akademinį naratyvą.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Paul Masson-Oursel, *Études de Philosophie Comparée*. Chicoutimi: l'Université de Québec, 2006, p. 4.
- ² Žr. Antanas Andrijauskas, *Rytai – Vakariai: komparatyvistinės studijos*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas (nuo 2000 m. I–IV t.); Antanas Andrijauskas, *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija*. Vilnius, 2001.
- ³ Gregor Paul, *Einführung in die interkulturelle Philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008, S. 23.
- ⁴ Deutsche UNESCO – Kommission e.v. *Konvention zum Schutz der kulturellen Vielfalt* (Artikel 4, Punkt 8). Paris: die General Konferenz der Organisation der Vereinten Nationen für Bildung, Wissenschaft und Kultur, 2005. < http://www.unesco.de/konvention_kulturelle_vielfalt.html >
- ⁵ James Spradley, *Participant observation*. Florida: Harcourt Brace College Publishers, 1980, p. 3.
- ⁶ Edmund Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Haag: Nijhoff, 1962, S. 320.
- ⁷ Franz Wimmer, *Interkulturelle Philosophie*. Wien: Passagen Verlag, 1989, S. 77.
- ⁸ Žr. Aivaras Stepukonis, The idea of the world philosophy in the East – West philosophical context, *Dialogue and Universalism*, vol. XIII, No 1–2, 2003; Aivaras Stepukonis, Rytietiškų ir vakarietiškių mąstymo tradicijų polilogas, *Darbai ir dienos*, Nr. 27, 2001.
- ⁹ Max Scheler, Der Mensch im Weltalter des Ausgleichs, *Gesammelte Werke*. Bonn: Bouvier Verlag, 1976, Bd. 9, S. 160.
- ¹⁰ Platonas, *Valstybė*. Iš senosios graikų k. vertė J. Dumčius. Vilnius: Pradai, 2000, p. 289.
- ¹¹ Diogenes Laertius, *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1967, S. 3f.
- ¹² Franz Wimmer, *Interkulturelle Philosophie*, S. 34.
- ¹³ Detaliau su Tarpkultūrinės filosofijos draugijos veikla ir jos skleidžiamomis idėjomis galima susipažinti draugijos interneto svetainėje: <http://www.int-gip.de/>
- ¹⁴ Ram Adhar Mall, Dieter Lohmar, *Philosophischen Grundlagen der Interkulturalität*. Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1993, S. 2.
- ¹⁵ *Bhagavad-Gita*. Iš sanskrito k. vertė S. S. B. S. Prabhupada. The Bhaktivedanta Book Trust, 1990, p. 369.
- ¹⁶ Zhuangzi, *The Essential Writings with selections from traditional commentaries*. Tr. from Chinese B. Ziporyn. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2000, p. 90.
- ¹⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filosofijos istorijos paskaitos*, t. I. Iš vokiečių k. vertė A. Lozuraitis. Vilnius: Alma littera, 1999, p. 160.
- ¹⁸ Aivaras Stepukonis, *Pasaulinės filosofijos idėjų kritika. Filosofiniai ir istoriografiniai projektai Honolulu komparatyvizmo sąjūdyje*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2005, p. 137.
- ¹⁹ Georg Stenger, *Philosophie der Interkulturalität*. München: Karl Alber Verlag, 2006, S. 1024.
- ²⁰ Georg Stenger, *Interkulturelle Kommunikation*. Kn. Dieter Lohmar, Notker Schneider, Morteza Ghasempour, Hermann-Joseph Scheidgen, *Philosophie aus interkultureller Sicht*. Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1997, S. 300.

- ²¹ Valdas Pruskus, Vertybės ir kultūrinis identitetas komunikacijos kontekste, *Logos*, Nr. 77, 2014, p. 165.
- ²² Gregor Paul, *Einführung in die interkulturelle Philosophie*, S. 26.
- ²³ Gregor Paul, Philosophie im Dialog der Kulturen, *Zeitschrift für Philosophie und Ethik*, N. 24, 2002, S. 290.
- ²⁴ Romanas Plečkaitis, *Tolerancija*. Vilnius: Pradai, 1998, p. 51.
- ²⁵ Herbert Marcuse, Repressive Toleranz. Kn. R. P. Wolff, B. Moore, H. Marcuse, *Kritik der reinen Toleranz*. Frankfurt am Main, 1965, S. 91.
- ²⁶ Carolyn Calloway-Thomas, *Empathy in the global world. An intercultural perspective*. Los Angeles: SAGE, 2010, p. 7.
- ²⁷ Hamid RezaYousefi. Verstehen und Verständigung aus interkultureller Sicht. In: Hamid Reza Yousefi, Klaus Fischer. *Verstehen und Verständigung in einer veränderten Welt*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2013, S. 37.
- ²⁸ Wilhelm Dilthey, Die Entstehung der Hermeneutik, *Gesammelte Schriften*. B. V. Stuttgart: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1982, S. 320.
- ²⁹ Heinz Kimmerle, *Interkulturelle Philosophie zur Einführung*. Hamburg: Junius Verlag, 2002, S. 86.
- ³⁰ Notker Schneider, Ram Adhar Mall, Dieter Lohmar, *Das Verstehen der Kulturen*. Amsterdam-Atlanta: GA, 1998, S. 10–191.
- ³¹ Edmundas Gendrolis *Socialinė ir kultūrinė antropologija*. Vilnius: Mintis, 1984, p. 120.
- ³² Franz Wimmer, *Interkulturelle Philosophie, Information Philosophie*, 2000, März(1), S. 34.